مخزن العلوم

یعنی

حصو علم ادب جو

از افادات

اعلیٰ جناب فضائل مآب حضرت صاحب شاہ آغا

سرہندی مجددی مد ظلہ العالی

چھپائی سنہ ۱۳۹۰ھ

تعداد ۱۰۰۰

قیمت ۷۵-۰

حضرت صاحب مد ظلہ العالی چھپائی

پتہ ہو کہ ایو

مخزن العلوم
حصو
علم ادب جو

علم ادب جو تمام وسيع علم آهي. صرف، نحو، علم عروض علم معاني، علم بديع وغيره تي شامل آهي اگرچه گرامر يعني صرف و نحو وغيره سيني ٻولين ۾ ضرور آهن مگر جهڙي وعربن ان ۾ ڪمال ڪيو آهي اهڙو ٻين ڪنهن نه ڪيو آهي بقول ڪسي بال کي کمال اَتارا

اسين هتي ڪي ضروري فائدا ۽ قاعدا نقل ڪريون ٿا جيڪي اسان کي ضروري نظر آيا باقي مهارت ان ۾ اوهانجي علم وعقل جي حوالي ڪريون ٿا. اوهين پاڻ پالڪي گوهر بنايو

(١) تثنيه جو صيغو عربي کان سواءِ ٻي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ڪونه آهي. ٻين ٻولين ۾ تثنيه لاءِ جمع جو صيغو استعمال ٿيندو آهي. عربي جي متڪلم ۾ به من ڪري هونئن يا تثنيه ۽ جمع جو فرق ڪونه آهي جئين چئبو آهي ضَرَبْتُ ضربنا فقط معنيٰ ۾ جمع آهي.

(٢) مجهول ۽ معروف جي مصدر جو فرق عربي ۾ ڪونه آهي مگر سنڌي ۾ آهي. فعل متعدي "مارڻ" ۽ "ڪاٽڻ" مصدر مان آهي ۽ مجهول فعل جي مصدر "مارجڻ" ۽ "ڪاٽجڻ" آهي. عربي ۾ ٻنهي قسمن جي مصدر هڪڙي صورت ۾ آهي جئين چئبو آهي. ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا فهو ضَارِبٌ وضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا فذاک مَضْرُوْبٌ. ٻنهي فعلن جو واسطي مصدر ساڳي ضَرْبًا آهي.

(٣) عربي ۾ سئو کان متي حساب آهي ئي ڪونه. زياده رقم هوندي ته سئو ۽ هزار کي مڪرر ڪري آڻيندا آهن جئين ته لک هوندو ته چوندا "مأة الف" پنج لک هوندا ته چوندا "خمسمأة الف" وعلیٰ هذا القياس.

نقل آهي ته صحابن جي زماني ۾ هڪڙي سپه سالار نصارن سان جنگ ڪري هڪڙو ملڪ فتح ڪيو ۽ هڪ هزار تي ساڻن صلح ڪري اهو ملڪ واپس ڏنو. ماڻهن عرض ڪيو ته سائين هي اوهان ڇا ڪيو؟ اهڙو زرخيز ملڪ اوهان هڪ هزار ۾ ڇڏي ڏنو؟ چيائين ته بابا هزار کان به مٿي ڪا رقم ۽ دولت ٿيندي آهي ڇا؟ (المامون شبلي نعماني)

(٢) عربي جي وسعت ۽ همه گيري ۾ ته ڪو شڪ شبهو آهي ئي ڪونه، پر مونکي عجب ٿيندو آهي جڏهن ڏسندو آهيان ته عزيزن قريبن رشته دارن لاءِ مخصوص الفاظ وضع ڪيل عربي ۾ آهن ئي ڪونه لاچار ته به ٽي لفظ مرڪب ڪري ڪم وٺندا آهن مثلاً ڏيرُ، ڏيراڻي، نٺان، ڀاڄائي، ڦُڦاٽ، ماسات، ناني، ڏهٽي. ناني کي جده فاسدة چوندا ڏهٽي کي "بنت البنت" ناني کي "أب الام" وغيره وغيره (ڏسو فرائض سراجي وغيره)

فائده:- قصيده بانت سعاد ۾ هڪڙو بيت ڳجهارت جو ڇپيل آهي

حَرْفٌ أَخُوهَا أَبُوهَا مِنْ مُهَجَّنَةٍ وَعَمُّهَا خَالُهَا قَوْدَاءُ شِمْلِيلُ

هي اُهي خوش نصيب شاعر ڪعب بن زهير جو مبارڪ قصيدو آهي جو بارگاهه رسالت ۾ مقبول ٿيو آهي ۽ شاعر کي چادر مبارڪ انعام طور مليل آهي. ٻئي ڪنهن به شاعر کي اهڙي سعادت حاصل نه ٿي آهي ۽ هن شرف ۾ ڪو شاعر هن سان همسري ۽ برابري ڪري نٿو سگهي اسان هن قصيده جو شرح سنڌي ۾ لکيو آهي پر ڇاپيل نه آهي، تنهنڪري هن مشڪل بيت جو حل هتي لکون ٿا جو ته هن بيت جي حل ۾ پڙهيل ماڻهو به حيران ٿي وڃن ٿا. شاعر چوي ٿو ته " مٿهنجي ڏاچي اهڙي اصيل آهي جو هن ۾ پنهنجي ڪٽنب ۽ قبيلي کان سواءِ ٻي ڪا به ڌاري رڳ گڏيل نه آهي. هن جو پيءُ سندس ڀاءُ آهي ۽ هن جو چاچو سندس ماموآهي. اهو بيان المصباح المنير ۾ هن طرح لکيل آهي. اهو لغت جو ڪتاب ڏاڍو مفيد ۽ عجيب ڪتاب آهي مصر ۾ ڇاپيل آهي. شايد اوهان وٽ نه هجي تنهن ڪري اُن جي عبارت اسان هتي نقل ڪريون ٿا. قال في المصباح المنير وقول زهير حَرْفٌ أَخُوهَا أَبُوهَا الى آخره

المعنى:- أَنَّ جَمَلاً نَزَى عَلَىٰ اِبْنَتِهٖ فَوَلَدَتْ مِنْهُ جَمَلَيْنِ ثُمَّ أَنَّ أَحَدَ الْجَمَلَيْنِ نَزَى عَلَىٰ أُمِّهٖ وَهِيَ أُخْتُهٗ مِنْ أَبِيْهِ فَوَلَدَتْ مِنْهُ نَاقَةً فَهٰذِهِ النَّاقَةُ هِيَ الْمَوْصُوْفَةُ فِيْ بَيْتِ زُهَيْرٍ فَأَحَدُ الْجَمَلَيْنِ الْأَخَوَيْنِ أَبُوْهَا لِأَنَّهٗ أَوْلَدَهَا وَهُوَ أَيْضًا أَخُوْهَا مِنْ أُمِّهَا وَالْجَمَلُ الْآخَرُ عَمُّهَا لِأَنَّهٗ أَخُوْ أَبِيْهَا وَهُوَ أَيْضًا خَالُهَا لِأَنَّهٗ أَخُوْ أُمِّهَا.

هن نمونه جو ٻيو فارسي بيت آهي

شخصے بسفر رفت از و ماند بے مال — وارث دو نفر داشت یکے عم دگر خال
خالش پسرِ عم عمش پسر خال — اے مفتی آفاق چہ فتویٰ ست دریں حال

هنن بيتن جو حل مولانا عبدالغفور همايوني جي فتاويٰ ۾ لکيل آهي. اهو ڪتاب سنڌ ۾ عام دستياب ٿئي ٿو. اوهانکي شوق هجي ته انهي ۾ ڏسي سگهو. هتي تڪڙ جو ضروري بحث آهي

سوال:- اهو ڪهڙو مسئلو آهي جنهن ۾ ماٽو ڀاءُ ميراث مان حصو کڻي وڃي ٿو ۽ پيٽو ڀاءُ محروم رهجي وڃي ٿو.

جواب:- ان جي صورت هي آهي ته هڪڙو شخص مري ويو ۽ پٺيان تي ڀائر ڇڏيائين هڪڙو سگو ڀاءُ ماٽو پيٽو، ٻيو فقط پيٽو، ٽيون فقط ماٽو، ته هن صورت ۾ ماٽو ڀاءُ هن جو آهي ذوي الفروض، ان کي مال جي ڇهين پتي ڏبي ۽ ٻه ڀائر آهن پيٽا اڳتي مان سگو ڀاءُ سڀ مال کڻي ويندو ۽ فقط پيٽي ڀاءُ کي ڪجهه ڪونه ملندو، ڇو ته عصبين جو قاعدو آهي ته جيڪو ذوالقرابتين هوندو اهو وارث ٿيندو ۽ هڪڙي قرابت وارو نه ٿيندو. سگو ڀاءُ ٻن قرابتن وارو آهي سو وارث ٿيندو ۽ پيٽو ڀاءُ فقط هڪڙي قرابت وارو آهي سو محروم رهجي ويندو.

مامون رشيد جي علم ۽ فضل جو نقل آهي ته هڪڙي ڏينهن هڪڙي ٻي عورت مامون وٽ دانهن کڻي آئي. چيائين ته منهنجو هڪڙو ڀاءُ مري ويو آهي جنهن ڇهه سو دينار ترڪي ۾ ڇڏيا آهن، تن مان مونکي فقط هڪڙو دينار ڏنو اٿا، اوهين مهرباني ڪري مونکي پورو حق ڏرائي ڏيو ۽ منهنجو انصاف ڪريو. مامون ٿورو فڪر ڪري چيو ته مائي تنهنجي ڀاءُ کي ٻه ڌيئر آهن؟ چيائين هائو. زال اٿس؟ چيائين، هائو. ماءُ اٿس؟ چيائين ته هائو. تنهنجا ۱۲ ڀائر آهن؟ چيائين ته هائو. مامون چيو ته مائي توکي حق پورو مليو آهي توکي ايتري ملندي، ڇو ته ٻه ڌيئر، تن جا ٻه ثلث ٿيا. ڇهن سون مان چار سو انهن کي ملندا ۽ ڇهين پتي يعني ڇهن سون مان هڪ سو ماءُ کي ملندو ۽ اٺين پتي يعني ڇهن سون مان پنجهتر تنهنجي زال کي ملندا، باقي رهيا ۲۵ دينار، تن مان ٻه ٻه دينار هڪ ڀاءُ کي، باقي رهيو هڪ دينار، سو توکي مليو.

ڪلمات ابجد جي معنيٰ

چون ٿا ته اِهي الفاظ حضرت آدم جي پُٽ ٺاهيا آهن

أَبجد:- يعني "اَبىٰ وُجِدَ فِى الْمَعْصِيَةِ" يعني منهنجي پيءُ کان گناهه صادر ٿيو.

هَوّز:- يعني "اِتَّبَعَ هَوَاهُ" - پنهنجي هواءِ نفساني جي پيروي ڪيائين ڪڻڪ جو داڻو کاڌائين

حُطّي:- يعني "حَطَّ ذَنْبَهُ بِالتَّوْبَةِ وَالْاِسْتِغْفَارِ". يعني انهيءَ گناهه توبه ۽ استغفار ڪرڻ سان ڇڏي ڏنو

ڪَلِمَنْ:- يعني "تَكَلَّمَ بِكَلَامٍ فَتَابَ عَلَيْهِ بِالرَّحْمَةِ وَالْقَبُوْلِ". يعني توبه ۽ استغفار جا ڪلما چيائين پوءِ خدا تعاليٰ ان جي توبه قبول ڪئي.

سَعْفَصْ:- يعني "ضَاقَ عَلَيْهِ الدُّنْيَا فَاُفِيْضَ عَلَيْهِ". يعني دنيا ان تي تنگ ٿي پوءِ مٿس ٻاجهون ٿيون.

قَرِشَتْ:- يعني "اَقَرَّ بِذَنْبِهٖ فَشُرِّفَ بِالْكَرَامَةِ" يعني پنهنجي گناهه جو اقرار ڪيائين پوءِ ڪرامت سان مشرف ڪيو ويو

ثَخِذْ:- يعني "اَخَذَ مِنَ اللّٰهِ قُوَّةً". يعني خدا تعاليٰ طرفان انکي قوت ملي.

ضَظَغْ:- يعني "سَدَّ عَنْهُ نَزْغُ الشَّيْطَانِ بِالْعَزِيْمَةِ". يعني انکي شيطان جي شر کان محفوظ ڪيو ويو.

هي فائد ۽ غياث اللغات کان اخذ ڪيل آهي جو ابجد جي ماده ۾ ذڪر ڪيا اٿس زياده تفصيل ان ۾ ڪيل آهي مگر هن فقير جو رايو آهي ته هي معنائون پوين عالمن جو اختراع ۽ ايجاد شده آهن، لغت منهنجي مُسَاعَدَتْ نٿي ڪري جو ته خلاف قاعده معنائون ناهيون ويون آهن.

عجيبه - حَتّىٰ ته حرف جر جو آهي زير ڏيندو آهي جيئن اَكَلْتُ السَّمَكَةَ حَتّىٰ رَأْسِهَا - سين جي زير سان مگر عجب هي آهي ته حتيٰ هتي زير ڏئي ٿي، پيش به ڏئي ٿي ۽ زبر به ڏئي ٿي ٽئي مختلف اعرابون پڙهڻ دُرست آهن. پيش پڙهڻ جو وجه هي آهي ته رَأْسُهَا مبتدا ۽ خبر منهنجي اَكَلْتُهَا محذوف آهي ۽ زبر پڙهڻ جو وجه هي آهي ته حتيٰ عاطفه بمعنيٰ واو جي آهي رَأْسَهَا معطوف ۽ السَّمَكَةَ معطوف عليه آهي

فائده:- شيخ بهاءالدين عاملي پنهنجي ڪتاب "ڪشڪول" ۾ هڪڙي ٻئي عالم جو قول نقل ڪيو آهي ته "جواب" جو جمع اَجْوِبَه سان به نه ايندو ۽ جوابات سان به نه. پاڻ

شيخ عامليءَ فقط هن جو قول نقل ڪري مٿس زيادهه جرح يا تنقيد ڪا نه ڪئي آهي.

هي فقير عرض ڪري ٿو ته ٻئي لفظ قاعده موجب جائز ۽ محاوره ۾ مستعمل آهن ڇو ته افعله جو وزن جمع جي واسطي مشهور آهي ۽ غير ذوي العقول جو جمع بالف ۽ تي سان ايندو آهي جيئن مرفوعات جمع مرفوع جو ۽ مڪتوبات جمع مڪتوب جو.

هن وقت منهنجي سامهون ڪتاب طبقات امام شعراني جو موجود آهي تنهن ۾ ڪيترين جاين تي اجوبه جو لفظ ڏسڻ ۾ اچي ٿو حالانڪ امام شعراني خاص عرب جي ملڪ جو عالم آهي، هندي يا سنڌي عالم نه آهي جو چئجي ته محاوره جي غلطي ڪئي اٿس

فائده:- اَنْصَار جمع نصير جو آهي نه جمع ناصر جو، ڇو ته فاعل جو جمع افعال تي عربي ۾ نه ايندو آهي. اهڙيءَ طرح اصحاب جمع للجمع صحابه جو آهي صاحب جو جمع نه آهي.

نَفَس:- نون ۽ فَ جي زبر سان بمعنيٰ ساهه ۽ جان جي آهي، جنهن تي حياتي جو دارومدار آهي انجو جمع انفاس آهي ۽ فَ جي سڪون سان بمعنيٰ جند جان جي آهي انجو جمع نفوس ۽ اَنفس سان ايندو آهي. نفس ف جي زبر سان مذڪر آهي ۽ ف جي سڪون سان مؤنث آهي ته سو قرآن شريف ۾ آهي.

فائده:- "اَبًا عَنْ جَدٍّ" جي معنيٰ هي آهي ته هي ڪم يا هي ڳالهه منهنجي پيءُ ڏاڏي کان قديمي موروثي طرح رواج ۾ هلندي آهي. اصل ۾ اهو لفظ "عَنْ اَبٍ عَنْ جدٍّ" آهي تخفيف جي واسطي پهريون لفظ عن ڪڍي اَبٍ کي زبر ڏنائون ڇو ته نحو جو قاعدو آهي جهڙي کي منصوب بنزع الخافض چوندا آهن پوءِ ٿيو اَبًا عَنْ جَدٍّ رسم الخط ڪري عَنْ جُدِ الكبو ۽ جَدِّ جُدِ الكبو "عَنْجَدٍ" ڪندي لکڻ غلط آهي.

سوال:- منصوب بنزع الخافض کي زبر ڏين ٿا ڏين پيش ڇو نه ٿا ڏين "اَبٌ عَنْ جَدٍّ" چو نه ٿا چون.

جواب:- اسم بنزع الخافض ڪلام ۾ فضلو آهي ۽ نصب بفضله جي واسطي آهي تنهن ڪري فضلو فضلي کي ڏيڻ مناسب آهي برخلاف رفع جي جو ڪلام ۾ عمده آهي تنهن ڪري فضله جي علامت ڏيڻ مناسب نه آهي.

فوائد عجيبه:- "مصباح المنير" ۾ لکيو اٿس ته ڪلام عرب ۾ "اِبِل" جي وزن تي فقط ٻه لفظ آهن اِبِل ۽ حِبِر ٽيو ڪو به لفظ ان وزن تي نه آيو آهي.

فائده - صاد ۽ جيم هڪڙي لفظ ۾ ٻئي گڏ عربي ۾ ڪونه آيا آهن فقط هڪڙو لفظ جاص بمعنیٰ "الوبجار" آهي. ايضاً ابوعلي فارسي، جو هڪ وڏو لغوي اديب ۽ علم عربي جو عالم آهي، اُن نقل ڪيو آهي ته هڪڙي ڏينهن مون متنبي شاعر کان پڇيو ته "كَمْ لَنَا مِن الجموع علىٰ وزن فِعْلیٰ" اسان جي عربي ٻولي ۾ ڪيترا جمع فعلیٰ جي وزن تي آهن فوراً چيائين حِجلیٰ ۽ ظِربیٰ پوءِ مون ٽي ڏينهن لغت جا ڪتاب اٿلايا پٿلايا پر ٽيون لفظ هٿ ڪونه آيو اهڙا عالم، عربي جا ماهر هوا.

فائده:- فاعل جي وزن تي عين جي پيش سان ڪو لفظ عربي ۾ ڪونه آيو آهي.

فائده:- مُفَاعَلَة جي باب جي مصدر هميشه عَيْن جي زبر سان آهي جيئن مُكَاشَفَه مُرَاقَبَه، مُصَالَحَه، مُنَازَعَه. عام رواج موجب زير سان پڙهڻ غلط آهي.

فائده:- فَعُوْل جي وزن تي جيڪي دوائن جا نالا آهن سي سڀ فيءَ جي زبر سان آهن جيئن "سَفُوف، قَطُور، ذَرُور، وَجُور" وغيره ۽ جيڪي بيمارين جا نالا آهن سي فيءَ جي پيش سان جيئن ڏُبول

فائده:- فعال جي وزن تي جيڪي دوائن جا نالا آهن سي سڀ فَيءَ جي زير سان آهن جيئن ضِمَاد، كِمَاد ۽ جيڪي بيمارين جا نالا آهن سي فيءَ جي پيش سان پڙهجن جيئن" صُداع، سُعَال، خُناق، دُوار.

غلط العام ۽ ڪن رواجي لفظن جي تحقيقات

(١) آب زمزم کا پانی، غلط آهي، فقط آب زمزم ڪافي آهي

(٢) شب برات کی رات، چوڻ غلط آهي، فقط شب برات، ڪافي آهي

(٣) عرق گلاب کا پانی، چوڻ غلط آهي، فقط عرق گلاب چوڻ صحيح آهي

(٤) سائين مهرباني ڪري مونکي نامحروم نه ڪجو، آئون اوهانجي زيارت لاءِ آيو هوس پر نامحروم ئي ويس، غلط آهي فقط محروم چوڻ گهرجي، بعضي وري بجاءِ "محروم" جي "مرحوم" جو لفظ چوندا آهن، اهو به غلط آهي.

(٥) "جناب مولوي نظام الدين بمع فرزندان بعافيت باشند" "بمع" چوڻ غلط آهي فقط "مع" چوڻ صحيح آهي.

(٦) "آپ کا عنايت نامہ پهونچا ياد فرمائی کا بهت مشکور هوں" صحيح لفظ "شکر گذار" آهي

(٧) "اس طرف خير هے اور آپ کی خيريت نيک مطلوب هوں" "هوں" چوڻ غلط آهي "هے" چوڻ صحيح آهي.

(٨) بعض پيش امام چوندا آهن "تَبَارَکْتَ رَبَّنَا وَتَعَالَيْتَ يَا ذُوالْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ" ذال کي زبر پڙهڻ گهرجي، پيش سان پڙهڻ غلط آهي.

(٩) "آئون اَشْهَدُ راضي آهيان" لفظ "اَشَدُّ راضي آهيان" آهي.

(١٠) "هُن اپاڪ سان اِهو ڪم ڪيو" اصل لفظ عربي اتفاق کان بگڙيل آهي.

(١١) "عيب ثواب" لکڻ غلط آهي، "صواب" صاد سان لکڻ گهرجي "ثواب" جي مقابله ۾ گناه لکبو آهي.

(١٢) "جمادي الآخر" لکڻ غلط آهي، جمادي الاخريٰ صحيح آهي ڇو ته جماديٰ لفظ مونث آهي، الف مقصوره علامت تانيث جي لفظ ۾ موجود آهي اُخريٰ هن جي صفت آهي ۽ صفت جي مطابقت موصوف سان لازم آهي.

فائده :- "عربي مهينن جي لفظن جي لغوي معنيٰ ۽ وجه تسميه ۽ ڪهڙا لفظ مذڪر آهن ڪهڙا مونث، ڪهڙا منصرف، ڪهڙا غير منصرف، انهن جو تثنيه ڪيئن ڪبو جمع ڪيئن ڪبو" اسان مفصل هڪڙي رسالي ۾ لکيو آهي، اهو عربي ننڍو رسالو آهي، راحة المخلصين سان گڏ ڇپايل آهي، طالبن ۽ عالمن لاءِ ڪارائتو ۽ مفيد آهي جنهن کي شوق هجي سو اچي اسان وٽان نقل ڪري وڃي.

(١٣) هن هي ڪم "دينا دانستي ڪيو" يعني "ديده و دانسته" کي فارسي مان بگڙيل لفظ سنڌي بڻيو آهي.

بگڙيل لفظ فارسي ۽ عربي جا سنڌي ۾ اهڙا مُرَوَّج آهن، جنهن جو شمار ئي ڪونهي، خصوصًا ڳالهين ۾ ته ايتري ور ڪتب ڪندا آهن جو اصل صحيح لفظ بالڪل سمجهڻ ۾ نه ايندو آهي ته صحيح لفظ ڇا آهي، مثلاً "خداڏنو" کي "خدو" "الهه بخش" کي "بشڪو" عربي ۾ بمُناديٰ جي ترخيم ڪندا آهن، مگر هو باقاعده فقط هڪ حرف يا ٻه حرف آخر جا

حذف ڪندا آهن، جيئن يامالڪ کي يامال. ياحارث کي ياحار چوندا آهن؛ سڀئي نالي ۾ ترخيم ڪندا آهن.

سنڌ ۾ قريشي صاحب گهڻا آهن مگر قاعدي موجب ذات ڏي نسبت قريشي ڏي، سان چوڻ غلط آهي. صحيح بغير ي جي ”قرشي“ لفظ آهي جيئن مدينه شريف ڏانهن نسبت ڪرڻ وقت مدني چئبو، نه مديني، ڇو ته نسبت ڪرڻ وقت ”ي“ محذوف ٿئي ٿي. امام ابوحنيفه ڏانهن نسبت ڪرڻ وقت حنفي چئبو آهي، نه حنيفي، وغيرذالڪ.

سوال:- ”لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ“ ۾ ڏسو، ته شد ڪٿان آئي؟ ”ر“ ته ڪٿي آهي پوءِ شد ڇو ٿي پڙهجي؟

جواب:- محمد تي جيڪا تنوين آهي، سا يَرْمَلُوْنَ جي قاعدي سان ملنجي ”ر“ ٿي آهي؛ ”ر“ جو ”ر“ ۾ ادغام ٿيو آهي، تنهنڪري شد پيدا ٿي آهي.

سوال:- يَرْمَلُوْنَ جو قاعدو ڪهڙو آهي؟

جواب:- يَرْمَلُوْنَ جو قاعدو هي آهي ته يَرْمَلُوْنَ ۾ ڇهه اکر آهن (ي، ر، م، ل، و، ن)، نون ساڪن يا تنوين کان پوءِ جو اکر هنن ڇهن اکرن مان ايندو ته اهو نون انهن اکرن سان ملائي پاڻ ۾ ادغام ڪري شد پڙهبي، جيئن مَنْ يُّؤْمِنُ، مِنْ رَّبِّهِمْ.

هن قاعدي جو وڌيڪ بيان علم قراءت ۾ ڪيو ويندو.

لطيفه | بعضي عوام ماڻهو، خواه مخواه پنهنجي ڳالهه واجي ٻولي ۾ عربي يا انگريزي جا لغوي الفاظ ٺاهن يا ته ٺهن ٺهين وجهندا آهن.

نقل آهي ته هڪڙي جج صاحب جو نوڪر، ٻه ٽي ڏينهن آفيس ۾ ڪو نه آيو، تنهن تي جج صاحب ڪاوڙ ڪري چيو ”دو چار روز کيون نهين آئي؟“ چيائين ”بهت بيمار تها تشريف پر پهوڙا نڪل آيا سخت درد تها تڪليف هوئي“ جج صاحب چيس ”تشريف کيا هي“ چيائين ”حضور جب ڪوئي معتبر آدمي آپ ڪي پاس آتا هي تو حضور فرماتي هين پلنگ پر تشريف رکهين، ڪرسي پر تشريف رکهين“ ته اهو پنهنجي مقعد ڪرسي تي رکندو آهي، مون يقيناً سمجهيو ته تشريف جي معنيٰ مقعد آهي.

معاف ڪجو، آئون ادهانگي وندرائڻ لاءِ اهڙا خوش طبعي جا نقل نظير ڏيندو آهيان ته اوهين ملول نه ٿيو؛ اهڙن ۾ مولانا رومي جي تقليد ڪري رهيو آهيان، مثنوي شريف ۾ بعض اهڙا نقل نظيرا آهن جو انسان جي ڇڙن ماڻهن کي ٻه ٽڪندي ۾ پهچائيندي

شرم محسوس ٿئي ٿو، انهن جي ضمن ۾ ”پرده“ هن ايتون ۽ نصيحتون لکيل آهن. ”کارِ پاکان را قياس از خود مگير　　گرچه باشد در نوشتن شير و شير“

علامه حريري ”دُرة الغواص“ ۾ لکيو آهي ته مايوس چوڻ به صحيح نه آهي آنس چوڻ گهرجي. مگر منهنجو عرض هيءُ آهي ته اهي ٻئي اکر (مايوس ۽ مشکور) صحيح آهن ڇو ته عربي ۾ اسم مفعول بمعنائي اسم فاعل جي به ايندو آهي. جيئن قرآن شريف ۾ آهي ”إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا“ يعني آتِيًا.

ٻيو هي فائدو به ياد رکڻ گهرجي ته عربي ۾ ادنيٰ ملابسة سان به اسم موصوف ٿيندو ۽ مضاف ٿيندو. مثلاً عربي ۾ مشهور پهاڪو آهي ته ”فُلَانٌ أَعَقُّ مِنَ الْهِرَّةِ“ عقوق جي معنيٰ آهي ”اولاد جي نافرماني ڪرڻ ۽ ماءُ پيءُ کي رنجائڻ“ ”هِرَّةٌ“ ٻلو پنهنجن ننڍن ٻچڙن کي کائي ويندو آهي ته اها صفت عقوق جي اولاد سان لاڳو آهي، مگر والد کي جڏهن تعلق ولادت جو اولاد سان آهي تڏهن انهي صفت مولود جي سان والد کي موصوف ڪيو ويو آهي.

حيرت:- منهنجي حيرت جي ڪا حد نه رهي جڏهن مون ”سالودرة الغواص“ ڏٺو ڇو ته منهنجو خيال هو ته هن قسم جي غلطين پڪڙڻ جو نمونو مون اختراع ڪيو آهي، مگر جڏهن هي رسالو مون ڏٺو تڏهن معلوم ٿيو ته هي خيال منهنجو غلط آهي اڳوڻن عالمن اسان لاءِ ڪو ميدان خالي ڪونه ڇڏيو آهي. سڀ ميدان پاڻ فتح ڪري ويا آهن اسان پوين لاءِ ته مرڪڻ جي جاءِ به ڪانه ڇڏي اٿن. جيتوڻيڪ رسالو خاص عربي ادب جون غلطيون ڏيکاري ٿو مگر اسان پنهنجي زبان جون غلطيون پڪڙيون آهن.

بعض مترادف الفاظن جو دقيق فرق

(ماخوذ از کتاب دُرَّة الغواص)

قلم کي قلم تڏهن چئبو جڏهن گهڙيل هوندو نه ته انبوبه آهي

باغ کي حديقه تڏهن چئبو جڏهن ان تي ديوار هوندي نه ته بستان آهي

پياله کي ڪاس تڏهن چئبو جڏهن ان ۾ پيڻ جي شيءِ هوندي نه ته قدح چئبو

پهلوان کي کمي تڏهن چئبو جڏهن سر تا پا مسلح هوندو نه ته شجاع آهي جيئن شيخ سعديءَ چيو آهي

إِذَا شَبِعَ الْكَمِيُّ يَصُولُ بَطْشًا　　وَخَاوِي الْبَطْنِ يَبْطِشُ بِالْفِرَارِ

مجلس کي ٻاڏ تڏهن چئبو جڏهن اُن ۾ ماڻهون ويٺل هوندا نه ته مجلس آهي
کٽ کي آرٻڪه تڏهن چئبو جڏهن هنتي هنڌ وڇايل هوندو نه ته سرير آهي
ٿانو کي ڪوس تڏهن چئبو جڏهن هنکي مُنيو هجي نه ته ڪوب آهي.

باريڪ فرقن جي بيان ۾ مولوي عبدالاول جونپوري جو هڪ ننڍو رسالو "المنطوق في معرفة الفروق" جو ڇپيل آهي اهو ڏسڻ گهرجي ۽ ان جو بيو ڪتاب "الظريف للاديب الظريف" پڻ علم ادب ۾ سٺو ڪتاب آهي اهي ٻئي ڪتاب طالبن کي ڏسڻ گهرجن.

وِلايت:- واو جي زير سان بمعنائي دوستي ۽ محبت جي آهي اسم فاعل ان جو ولي آهي جئين "فلانٌ وليُّ الله" چئبو آهي جمع اجو اوليا ٿيندو

وَلايت:- واو جي زبر سان بمعنائي حڪومت، غلبه ۽ قبضه جي آهي ۽ اسم فاعل اجو والي آهي. جئين چئبو آهي فلاڻو والي ڪابل والي عراق - جمع اجو ولاة ٿيندو.

بصيرت:- بمعناي دانائي دل جي.

بصارت:- اکين جي بينائي کي چئبو آهي. بصيرت جو جمع بصائر ٿيندو ۽ بصارت جو جمع ابصار آهي.

رويا:- خواب ۾ ڏسڻ کي چئبو آهي ۽ رؤيه اکين سان ڏسڻ کي چئبو آهي.

سوال:- اوهان اهڙيون غلطيون ۽ قاعدا لکيا آهن جو هرڪو طالب العلم سمجهي چائي سگهي ٿو پوءِ ڪتاب کي ڏڳهي ڪرڻ جو ضرور ڪهڙو؟

جواب:- عرض آهي ته اهڙيون غلطيون مون پائي تحصيل يافته دستار بسته مولوي صاحبن کان ڏٺيون ۽ ٻڌيون آهن جن جا مثال اڳتي آڻڻ مناسب نه ٿو سمجهان اوهان کي منهن جي ڳالهه تي اعتبار نه اچي ته امام حريري جو ڪتاب "درة الغواص" پڙهي ڏسو جنهن نه فقط عوام جون بلڪ اديبن عالمن جون غلطيون پڪڙيون آهن. بيو ڪتاب مرحوم حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي جو پڙهي ڏسو جنهن ۾ هڪ رساله جو مولوي مرحوم فيض الڪريم جي رد ۾ لکيو آهي حالانڪ مرحوم مولوي فيض الڪريم صاحب اسانجو مخلص دوست هو ۽ وڏو عالم پڙهيل هو، علم حديث جو چڱو واقف هو. سندس حافظو ڏاڍو قوي هو بغير ڪتابن جي طوطاق ۾ ويهي وڏيون تحريرون لکندو هو، مون وٽ سندس ڪي دستخط تحريرون موجود آهن مگر علم ادب ۾ اهڙيون

غلطيون ڪندو هو، جيڪي مرحوم مولوي فتح محمد پنهنجي مٿئين ڇاپيل رسالي ۾ ڪيون آهن. پيو ته اسان هي ڪتاب مبتدي طالب العلم لاءِ لکيو آهي نه ڪامل عالمن لاءِ ٻيو رسالو انهن جو "تحفة الطالبين" رکيو ويو آهي نه "تحفة العلماء"

فصل در فروق دقيقه

(۱) قعود ۽ جلوس. ٻنهي لفظن جي معنيٰ سنڌي ۾ ويهڻ سان ڪئي آهي مگر عربي ۾ فرق آهي. بيٺل ماڻهون هوند ويه ته ان کي چئبو "اُقْعُدْ" يعني جهڪي ويهه ۽ جي سُتل هوندو ته چئبو آهي "اِجْلِسْ" يعني اٿي ويهه. جئين ته نماز ۾ قعده اولٰي، قعده ثانيه چئبو آهي ڇو ته اهو قعده قيام کان پوءِ ٿئي ٿو. جلسه اولٰي جلسه ثانيه نه چئبو آهي.

(۲) لَسَعَ:- انسان کي جيڪي جانور ڏنگ هڻن ٿا جئين ڏينيو ۽ وڇون، ان کي چئبو آهي "لَسَعَ"

(۳) لَدَغَ:- انسان کي جيڪي جانور وات سان زهر وجهن ٿا، تنهن کي چئبو آهي "لَدَغَ"

(۴) نَهَشَ:- جيڪي ولت سان ۽ ڏاڙهن سان چڪ وجهن ٿا تن کي چئبو آهي "نَهَشَ" جئين ڪتو ۽ بگهڙ. مگر هن فقير جي خيال ۾ لَسَعَ عام آهي پيئون (وڇون) کي به چئبو ۽ نانگ کي به جئين شاعر چيو آهي.

قَالُوْا حَبِيْبُكَ مَلْسُوْعٌ فَقُلْتُ لَهُمْ :: مِنْ عَقْرَبِ الصُّدْغِ اَمْ مِنْ حَيَّةِ الشَّعْرِ

ماڻهن مونکي چيو ته تنهنجو محبوب ڏنگيل آهي مون هنن کي جواب ڏنو ته ڪنڀن جي وڇون جي ڏنگيو آهي يا گيسو وارن جي

قَالُوْا بَلٰى مِنْ اَفَاعِي الْاَرْضِ قُلْتُ لَهُمْ :: وَكَيْفَ تَلْسَعُ اَفْعَى الْاَرْضِ لِلْقَمَرِ

چيائون ته نانگ ۽ پيئون جيڪي زمين تي هلن ٿا مون چيو ته اهي ڪيئن ڏنگي سگهن ٿا منهنجو محبوب چنڊ آهي آسمان جو، آسمان جي چنڊ کي زمين جا نانگ ۽ پيئون ڪا ڏنگي ٿا سگهن

هَمَّ ۽ غَمَّ جو فرق

هَمُّ ان فڪر ۽ ڳڻتي کي چئبو آهي، جا متوقع مصيبت کان پيدا ٿئي ۽ غَمُّ ان ڏک کي چئبو آهي جو واقع ٿيل مصيبت کان پيدا ٿئي. نتيجي ۾ فرق هي آهي جو همّ وارو به ڪجهه بي قراري پريشاني پيدا ٿيندي ۽ غمّ واري کي پاڻ نئين زياده پيدا ٿيندي، هو بيوس ٿي هٿ ٿي جاءِ تي پيو رهندو. همّ نيڪ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ محمود آهي ۽ غم مذموم ۽ بي سود.

فائدو: - الحاج لفظ عربيءَ ۾ جيم جي شد سان آهي، عربي ۾ حاجي ي تسان لکڻ ۽ پڙهڻ غلط آهي، باقي سنڌي يا فارسي ۾ حاجي لکبو پڙهبو آهي. خوشي، ايجان تائين عربستان ۾ حاجي کي حاج چوندا آهن جيئن تعال يا حاج يا حاج ايش تبغي؟

فنِّ املاءِ جو

املاءِ جي معنيٰ لفظن جي صورت خطي صحيح لکڻ، ڪُهڙن لفظن کي پاڻ ۾ گڏي لکبو، ڪهڙن کي جدا لکبو، ڪهڙا اسين سان لکبا ۽ ڪهڙا صاد سان، ڪهڙا الف جي صورت ۾، ڪهڙا يَ جي صورت سان.

واضح آهي ته انسان کي ٻه زبانون آهن هڪڙي زبان جيڪا وات ۾ آهي ٻي قلم جي زبان جيڪا هٿ ۾ آهي، جيئن وات جي زبان سان غلط سلط اکر چوڻ سان قائل جو مطلب خراب ٿي وڃي ٿو يا سمجهڻ ۾ نٿو اچي تئين قلم جي زبان سان ان کان وڌيڪ فساد ۽ خرابي پيدا ٿئي ٿي. زبان جي غلطي کي سڌارڻ سولو آهي پر قلم جي غلطي کي سڌارڻ مشڪل آهي انجو مثال ۽ نقل آهي ته هڪڙي شخص پنهنجي دوست کي تار ڏني ته "تمهارا بهائي اجمير گيا" هن ترجمه ۾ لکيو ته "تمهارا بهائي آج مرگيا" آج جدا لکيائين ۽ مرگيا جدا ان ڪري هنن جي گهر ۾ ماتم پئجي ويو تان جو معلوم ٿيو ته هي غلط فهمي صورت خطي غلط لکڻ کان پيدا ٿي آهي.

پيو مشهور نقل آهي ته هڪڙي مولوي صاحب، شيخ سعديؒ جي بوستان پڙهائي ٿي

که سعدی که گوئے بلاغت ربود　　　　در ایام بوبکر بن سعد بود

اتفاق سان ربود جي بلاغت جي ٻي سان گڏ جي وئي هئي، مولوي صاحب حيران ٿيو ته هي "غتربود" ڪهڙو لفظ آهي ۽ انجي معنيٰ ڇا آهي. لغت جا سڀ ڪتاب اٿلائي ڏٺائين ته "غتربود" لفظ نظر نه آيو آخر ڪنهن جاڻندڙ ماڻهو هن کي ٻڌايو ته مولوي صاحب هي "ٻي" "بلاغت" جي آهي جا ربود سان لڳ ۾ گڏجي وئي آهي تنهن ڪري ڪي قاعدا املاءِ جا لکجن ٿا.

(١) واو جمع جي پٺيان الف زائده لکبو آهي پڙهبو نه آهي جيئن قالوا، جاءوا باقي واو اصلي ڪلمه جو هوندو ته الف نه لکبو جيئن اُدعُو، تَدعُو ۾ الف نه لکبو.

(٢) "عُمَر" عين جي پيش سان شخص جو نالو آهي هن ۾ ري کان پوءِ واو نه لکبو

۽ عَمَر عين جي زبر ۽ ميم جي سُڪون سان ٻه شخص جو نالو آهي ۽ ان سان واو لکبو آهي پر پڙهبو نه آهي.

(۳) واو الف سان مَثَّيل هوندو ته ان کي الف جي صورت سان لکبو جيئن دَعَاءِ جي "ى" الف سان مَثَّيل هوندي ته ان کي "ى" جي صورت ۾ لکبو مگر پڙهبو الف سان جيئن رَحمىٰ ۽ فضلىٰ مگر ان "ى" کي نقطا نه ڏبا.

(۴) اِبْن جو لفظ ٻن عَلَمَنْ جي وچ ۾ هجي ته الف ڪونه لکبو، مثلاً حسين بن عليؓ ۽ جيڪڏهن ٻئي عَلَمَ متصل نه هوندا، مثلاً حسين" رضي الله تعالىٰ عنه "اِبْن سيّدنا عليؓ ته الف لکبو

(۵) محشى لکبو "ى" سان ۽ پڙهبو الف سان آهي، جيئن شرح مُلا محشىٰ، شرح وقايه محشىٰ، پر جيڪڏهن نسبت مصنّف ڏانهن هوندي ته پوءِ مُحَشِّيْ اسم فاعل جي صيغه سان "ي" سان پڙهبو مثلاً مولوي عبد الحي مُحَشِّيْ شرح وقايه، مولوي عبد الحڪيم مُحَشِّيْ خيالى.

فائده:- ڪو شخص وفات ڪري ويو هجي ته اُن کي متوفىٰ چئبو، لکبو "ى" سان مگر پڙهبو "الف" سان.

هن اڪ پڙهڻ ۾ ڪي پڙهيل ماڻهون به غلطي ڪندا آهن. اڻهين چونڊ اڻ پڙهيل ماڻهو اهڙي غلطي ڇو ڪندا، انهيءَ جو مثال پڙهو:- منهنجو هڪ شاگرد آهي ابراهيم نالي، قرآن شريف ۽ ڪي اسڪولي سنڌي جا ڪتاب پڙهيل آهي. هڪڙي دفعي پنهنجي ڳوٺ ڏي خط لکيائين؛ سنڌس پٽ جو نالو آهي اسماعيل سو لکيائين "اسمائيل" مون ڪاوڙ ڪري چيو ماڻس "اسماعيل" همزه سان ڇو لکيو اٿئي، تو کي ايتري به خبر نٿي پوي ته اسماعيل عين سان لکبو يا همزه سان، سو ڇڪوڪي يڪدم بدڻ پائي الف اسماعيل جو ڏاهي عين سان "عسمائيل" لکي آيو، مون چيو ته واه جو ناهي آيو آهين اڳي هڪڙي غلطي هائي ٻه ڪري آيو آهين، سو سائين کي چوان اڄ ڪلهه جا مولوي صاحبان دستار بند به اهڙيون فاش غلطيون ڪندا آهن جو توبه نعوذ بالله تعالىٰ.

(۶) صاد ضاد ۽ طا ظا جو متوهڪ جهڙو مگر صاد، ضاد جي ڳول دامن وڏي ٿيندي آهي تنهن ڪري ڳنڍي لکڻ وقت صاد ۽ ضاد کي ٿوري اڳي نشاني دامن جي ڏيندا آهن نه طا ۽ ظا کي مثلاً صاحب لکبو ته صاد ۽ الف جي وچ ۾ ٿوري جاءِ ڇڏبي ۽ جيڪڏهن

طالب لکبو ته طاڪي الف سان ڳڻي ڪبو وچ ۾ جاءِ نه ڇڏبي.

علیٰ:- جيڪڏهن فعل ماضي معلوم آهي ته "الف" سان لکبو عَلَا يَعْلُوْ جيئن، دَعَا يَدْعُوْ جيڪڏهن حرف جر آهي ته "ي" سان لکبو مثلاً عَلیٰ.

املاءِ جو قاعدو

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ. "اسم" ۾ الف وصلي آهي. الف وصلي قاعدي موجب لکڻ ۾ اينديو آهي مگر پڙهڻ ۾ نه ايندو آهي، جيئن "فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ" واو کي نون سان ڳڻي ٿو. الف فقط لکي ڇڏبو. برخلاف ان جي "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ" ڪثرت استعمال جي ڪري الف لکڻ ۾ نه ايندو. اهو حڪم خاص بسم الله الرحمٰن الرحيم سان لاڳو آهي. بسم الله کان سواءِ "بسم" کي ٻئي هنڌ الف سان لکبو، جيئن اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ. قاعدي جي موافق الف لکبو مگر پڙهبو نه. يا جيئن باسمك يا الله يا رحمٰن يا رحيم. انهي سبب ڪري بسم الله ۾ "ب" ڊگهي ڪري لکبي آهي ته "الف" محذوف ته انهن اشارو قائم رهي.

ٻيو ته اَلرَّحْمٰنْ ۾ ميم کان پوءِ الف نه لکبو آهي فقط ننڍو الف اشاري لاءِ ميم جي مٿان لکبو آهي. جيڪڏهن اَلرَّحْمٰن بغير الف لام جي هجي ته انهي ميم کان پوءِ الف ڊگهو ضرور لکڻ گهرجي جيئن يَا رَحْمَانَ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَرَحِيْمَهُمَا

(١) "بلکل" ڳڻي لکڻ غلط آهي "بالکل" الف لام سان لکڻ گهرجي.

(٢) "اِن شاء الله تعالیٰ" ڳڻي لکڻ "انشاء الله" غلط آهي "اِنْ" جدا لکبو "شاءَ" جدا لکبو. "انشاء" جو لفظ معنيٰ ۽ صيغه ۾ بالکل ٻيو صيغو ۽ ٻيو لفظ آهي

(٣) وقتن فوقتن ساعتن فساعتن يا ٻيا لفظ جن ۾ تنوين آهي نون سان نه لکبا فقط تنوين يعني ٻه زبر ون يا ٻه پيش يا ٻه زير ون هيٺان لکجن

(٤) "علحدو" لکڻ غلط آهي، علي الحدو الف لام سان لکڻ صحيح آهي

تمت

ڪتبه نور احمد عفا عنه الصمد

(ايجوڪيشنل پريس ڪراچي)